

KSENOFANES'İN TANRI ANLAYIŞI

Xenophanes' Understanding Of God

Nurdane Şimşek*

ÖZET

İlk çağ Yunan filozofları arasında hiç şüphesiz en tartışmalı isimlerden biri olan Ksenophanes, antropomorfik tanrı tasavvurlarına getirdiği eleştirilerle tanınmıştır. Ksenophanes, tanrılarının doğasını araştıran böylelikle tanrı kavramının araştırmalarını felsefenin alanına sokan ilk düşünür olarak karşımıza çıkmıştır. Araştırmalarında felsefi ve teolojik düşüncelerin bir araya gelmesi Antik Yunan'dan günümüze birçok düşünürün ilgisini çekmiştir. Ksenophanes'in ilgi çeken bu eleştirileri bir takım soruları beraberinde getirmiştir. Ksenophanes'in tanrılarının insani özelliklerine yönelik eleştirileri tanrılarının çokluğuna yönelik bir eleştiriyi de içermekte midir? Bu soruya bağlı olarak Ksenophanes nasıl bir tanrı anlayışı ya da tanrılar düzeni ortaya koymuştur? Kimi düşünürler Ksenophanes'in tektanrıcı bir tanrı fikri sunduğunu düşünürken kimi düşünürler panteist olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kimi düşünürler de Ksenophanes'in hala çoktanrılı düşüncelyi devam ettirdiğini iddia etmişlerdir. Bu makale Ksenophanes'in tanrı anlayışı bu sorular ışığında tektanrıcı, çoktanrıcı ve tümtanrıcı bağlamlarda tartışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ksenophanes, tanrı, tektanrıcılık, çoktanrıcılık, tümtanrıcılık

---

* Arş. Gör., Fatih Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

ABSTRACT

Xenophanes, undoubtedly one of the most controversial of the early Greek philosophers, is known primarily for his radical criticism of the anthropomorphic notions of the gods. Xenophanes was the first philosopher to investigate the nature of the gods and thus introduced reflection on the concept of God to the realm of philosophy. This connection, of philosophical and theological thoughts, attracted the attention of scholars from Ancient Greece, as well as those of the present day. Xenophanes' compelling criticism of the traditional gods raises several questions. Does his criticism of the human characteristics of the gods involve a criticism of their pluralism? What is Xenophanes' own understanding of God or the gods? Some scholars argue that Xenophanes presents a monotheistic notion of God while others claim that he was a pantheist. Others still maintain he upholds a polytheistic view. This article discusses Xenophanes' understanding of the gods in the light of the question of whether he was a monotheist, polytheist, or a pantheist.

Key words: Xenophanes, God, monotheism, polytheism, pantheism

Asırlık ömrünün son günlerine kadar “kaygılarını Yunanistan boyunca taşıyan”¹ Ksenophanes; gezgin, muhalif ve çok yönlü bir düşünür olarak felsefe tarihindeki yerini almıştır. Miletli filozofların kullandığı nesir tarzının aksine düşüncelerini döneminin yaygın ifade şekli şiirle dile getiren Ksenophanes, hem bir düşünür hem de bir ozan olarak karşımıza çıkmıştır. Nitekim şiirleri, hem Hermann Diels’in Presokratik filozofların fragmanlarını topladığı eserinde hem de Ernst Diehl’in *Yunan Lirik Antolojisi*’nde yer alan tek şair olmuştur.² Birçok konuyla ilgilenmiş olan Ksenophanes’in fragmanları; en genel haliyle teoloji, bilgi öğretisi ve kozmoloji başlıkları altında sınıflandırılabilir. Bu konular içerisinde yeni bir bakış açısı sunduğu ve birbirleriyle sıkı bir ilişki içerisinde olan teoloji ve bilgi öğretisi ile ilgili düşünceleri en çok dikkat çeken konular olmuştur.

Ksenophanes, destan vezni ile yazdığı şiirlerinin yanı sıra Homeros ve Hesiodos’u şiirlerindeki tanrı tasavvurları nedeniyle eleştirdiği elegia ve iamblar yazmıştır.³ Bu eleştiriler, Yunan dünyasının tanrı tasavvurlarına karşı açıktan dile getirilen ilk eleştiriler olmuştur. Dönemin hâkim din anlayışına getirilen bu radikal eleştiriler, Ksenophanes’in tanrı anlayışı ile ilgili bir takım soruları da beraberinde getirmektedir. Ksenophanes’in antropomorfizm eleştirisinin sadece tanrıların fiziksel ve kişilik özelliklerine mi yönelik olduğu, bunun dışında çoktanrılı düşünce sisteminin kendisini de kapsayıp kapsamadığı akla gelen ilk sorulardan biridir. Eğer kapsamış ise sorulması gereken bir diğer soru Ksenophanes’in çoktanrıcı bir sistem yerine nasıl bir tanrı ya da tanrılar düzeni öngörmüş olduğudur. Kimi düşünürler Ksenophanes’in çoktanrılı düşünce sistemini devam ettirdiğini ileri sürerken, kimi düşünürler de tümtanrıcı ya da tektanrıcı bir sistemi savunduğunu iddia etmişlerdir. Bahsedilen bu sorular, hâlihazırdaki makalenin konusunun çıkış noktasını oluşturacak ve bu sorular ışığında Ksenophanes’in ortaya koyduğu tanrı anlayışı; tektanrıcı, çoktanrıcı ve tümtanrıcı bağlamlarda tartışılacaktır.

Ksenophanes, Yunan filozofları içerisinde felsefi yeterliliği en çok sorgulanan isimlerden biri olmuş; hatta kimi düşünürler tarafından bir filozof olarak kabul görmemiştir. Bu nedenle Ksenophanes ile ilgili birçok çalışma, doğrudan ya da dolaylı olarak Ksenophanes’in felsefi ehliyetinin sorgulandığı bu tartışmalara değinmek zorunda kalmıştır. Ksenophanes’in felsefi yeterliliği ile ilgili tartışmalar teoloji çalış-

¹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 424.

² W.K.C Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Volume I, New York, Cambridge University Press, 1962, p. 361. Çağdaşları Herakleitos ve Parmenides de düşüncelerini şiirle dile getirmişlerdir. Bu isimlerin aksine Ksenophanes’in şiirlerinde ilahi bir görevin taşıyıcılığına rastlamamaktayız. Karl R. Popper, *The World of Parmenides: Essays on the Presocratic Enlightenment*, edited by Arne F. Petersen, with the assistance of Jørgen Mejer, London and New York, Routledge, 1998, p. 43.

³ Laertios ayrıca Ksenophanes’in *Kolophon’un Kuruluşu* ve iki bin dizelik İtalya’da Elea Yerleşmesi adlı eserler kaleme aldığı ifade etmiştir. Bkz. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 425.

malarıyla yakından ilgili olduğundan Ksenophanes'in tanrı anlayışıyla birlikte bu tartışmalara da değinilecektir.

İyonyalı selefleri Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes kaynağını mitolojik düşünme biçiminden değil, doğrudan fiziksel gerçeklik dünyasından alan yeni bir hakikat anlayışı ileri sürmüşlerdi. Bu yeni hakikat anlayışı, mitolojik düşünce geleneğine nispetle daha radikal bir rasyonelliğe ve evrensel bir niteliğe sahipti. Elea Okulu içerisinde anılan Ksenophanes, bu entelektüel öncüllerinin dünyayı bütüncül bir yaklaşımla anlama çabaları karşısında birtakım felsefi sorunlara işaret eden, bir diğer ifadeyle temel ilke gibi tek bir problemden birçok soruna yönelen yeni bir düşünür tavrı ortaya koymuştur.⁴ Bu farklılıklarla birlikte Ksenophanes, İyonya geleneğinden habersiz ya da tamamıyla bağımsız bir düşünür değildi. Daha sonraları Elea okulunun kurucusu⁵ olarak kabul gören Ksenophanes, tıpkı Pythagoras ve Parmenides gibi, Küçük Asya'daki memleketinden ayrıлып İtalya'ya göç etmiş düşünürlerden biridir. Elbette ki Ksenophanes, Pythagoras ve Parmenides yaşadıkları coğrafyaların –Güney İtalya, Sicilya– içtimai sorunları ile ilgilenmiş ve bu sorunlara çözüm aramaya çalışmışlardır. Fakat bu farklılıklarla birlikte, bu düşünürler İyonya'nın felsefi sisteminden haberdar olmuş ve bu sistemi belirli bir anlamda ileriye taşımışlardır.⁶

Yukarıda bahsedilen eserlerinin yanı sıra Ksenophanes'in *Doğa Üzerine* adlı bir eserinin olup olmadığı Antik Yunan'dan bu yana tartışıla gelen bir konu olmuştur. Diogenes Laertios, Ksenophanes'e ait *Doğa Üzerine* adlı bir eserden söz etmese de Hermann Diels ve Karl Reinhardt gibi filologlar eserin varlığını kabul etmekle birlikte Ksenophanes'in felsefi içerikli şiirlerinin bu kayıp esere ait olduklarını ileri sürmüşlerdir.⁷ Çağdaş isimlerden Jonathan Barnes de, B43. nolu fragmanı Ksenophanes'in felsefi içerikli bir eserine ait bir nevi giriş metni olarak yorumlamıştır. Fragmandaki “tanrılar ve hakkında konuşacağım her şey” ifadesinden hareketle de çalışmanın konusunun teoloji ve doğa felsefesi olduğunu ifade etmiştir. Barnes, bu eserin zorunlu

⁴ Werner Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi*, çev. Güneş Ayas, İstanbul, İthaki Yayınları, 2011, s. 70.

⁵ Gezgini bir düşünür olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Elea'ya gitme ihtimali yüksek olmakla birlikte, hiçbir antik dönem yazarı açık bir şekilde Ksenophanes'in Elea'da bulunmuş olması ya da yerleşmesi konusunda bir beyanda bulunmamıştır. Nitekim Ksenophanes'in ömrünün son günlerine kadar göçebe bir hayat sürmüş olması, onun Elea'ya yerleşmesi ve orada bir okul kurmuş olması fikri ile de örtüşmemektedir. John Burnet, *Early Greek Philosophy*, London, A&C Black, 1920, p. 78. Karş. John Burnet, *Greek Philosophy Thales to Plato*, London, MacMillan, 1928, p. 33. Aristoteles ve daha sonraki isimler, Parmenides'i Ksenophanes'in öğrencisi olarak sunmuştur. Ksenophanes'in düşüncelerinin Parmenides'i etkilemiş olması mümkün olmakla birlikte Ksenophanes'in uzun ömrü göz önüne alındığında tersi bir etkilenmenin de mümkün olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Jonathan Barnes, *The Presocratic Philosophers*, New York, Routledge, 1982, p. 63.

⁶ Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi*, s. 69. Karş. Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 424

⁷ Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi*, s. 70-71.

olarak *Doğa Üzerine* adlı bir eser olmasa bile felsefi ve bilimsel bir çalışmanın parçası olduğunu ileri sürerek daha temkinli bir yorumda bulunmuştur.⁸ Bu iddialara karşın John Burnet ve Werner Jaeger gibi felsefe tarihçileri ise böyle bir eserin varlığını kanıtlayacak güvenilir bir tanıklığın bulunmadığını ifade etmişlerdir. Burnet, ayrıca Yunan düşünürleri konusunda önemli tanıklıklardan biri olan Simplicius'un, Ksenophanes'ten daha az önemli isimlerin bütün eserlerini bulabildiğini, böyle bir eserin var olması durumunda onun da bulunabileceğini ifade etmiştir.⁹

Doğa Üzerine adlı eser ile ilgili bu tartışmalar, Ksenophanes'in kendinden önceki doğa filozoflarının düşünce sistemleriyle değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkmış ve Ksenophanes'in felsefi ehliyeti ile ilgili bir kıstas haline gelmiştir. Bir diğer ifadeyle Ksenophanes'in felsefi yeterliliği genellikle böyle bir eserin varlığına bağlı olarak tartışılmıştır. Nitekim İlkçağ Yunan düşünürleri hakkındaki en önemli kaynaklarımızdan biri olan Aristoteles, doğa filozofları arasında saymadığı Ksenophanes'i oldukça yetersiz bir düşünür olarak sunmuştur.¹⁰ Ksenophanes hakkındaki bu olumsuz eleştiriler, yetersiz bir düşünür olmakla başlayıp "Yunan felsefe tarihi içerisinde şans eseri yer alan bir şahsiyet" olma noktasına kadar ilerlemiştir.¹¹ Bu olumsuz eleştirilerle birlikte Ksenophanes'i "epistemolojinin babası" ve kısmen de olsa Batı felsefesinin ortaya çıkmasını sağlayan düşünür olarak gören yaklaşımlar da olmuştur.¹² Yirminci yüzyılın önemli filozoflarından Karl Popper, Ksenophanes'i Yunan aydınlanmasının kurucusu olmakla birlikte epistemolojinin, etiğin, jeoloji ve meteorolojinin kısacası "tarihin gerçek babası" olarak sunmuştur.¹³ Bu tartışmaların yanı sıra Ksenophanes'in bir teolog olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı konusu da gündeme gelmiştir. Burnet, Ksenophanes'in günün birinde teolog olarak adlandırıldığını duyması halinde bu ifadenin onu gülümseteceğini ifade etmiştir. Bu görüşe karşın Jaeger, Ksenophanes'i devrimci bir düşünür ve bir teolog olarak incelemiştir.¹⁴

Yukarıda kısaca özetlendiği gibi filozofların ve felsefe tarihçilerinin, Ksenophanes hakkındaki yorumları "şans eseri felsefe tarihinde yer alan bir isim" olmaktan "epistemolojinin babası" olmaya; yetersiz bir düşünür olmaktan devrimci bir dü-

⁸ Barnes, *The Presocratic Philosophers*, p. 64.

⁹ Burnet, *Early Greek Philosophy*, p. 79. Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi*, s. 71.

¹⁰ Aristotle, *The Metaphysics*, trans. Hugh Lawson-Tancred, Penguin Books, 2004, A 5, 986b18, p. 21.

¹¹ Harold F. Cherniss, "The Characteristics and Effects of Presocratic Philosophy", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 12, No. 3, (Jun., 1951), p. 335.

¹² Richard D Mckirahan, *Philosophy Before Socrates: An Introduction with Texts and Commentary*, Indianapolis, Hackett Pub., 1994, p. 66-68.

¹³ Popper, *The World of Parmenides*, p. 33.

¹⁴ Burnet, *Early Greek Philosophy*, s. 85. Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarının Tanrı düşüncesi*, s. 70-72. Ksenophanes hakkındaki görüş farklılığı o kadar ileri bir boyuta gelmiştir ki Jaeger, Ksenophanes'i aynı kitap içerisinde hep "entelektüel bir devrimci" hem de "orijinal olmayan bir düşünür" olarak nitelendirilmiştir. Jaeger, *a. g. e.*, s. 69-72.

şünür olmaya kadar çeşitlenmektedir.¹⁵ Hiç şüphesiz Ksenophanes'in birçok konu ile ilgilenmiş olması, sınırlı sayıda fragmanın günümüze kadar ulaşmış olması ve fragmanlarının önemli bir kısmının felsefi kaygılardan ziyade edebi kaygılarla kaleme alınması yukarıda bahsedilen çeşitliliğin en önemli nedenlerini oluşturmuştur.¹⁶ Bununla birlikte bir diğer önemli neden daha önce de belirtildiği üzere felsefe tarihine önemli ölçüde kaynaklık eden Aristoteles gibi büyük filozofların Ksenophanes hakkındaki olumsuz yorumları olmuştur.¹⁷ Popper'a göre bu olumsuz ünün sebebi ise Ksenophanes'in "derin" ve "gerçek" felsefenin küçümsediği Aydınlanmacı düşüncenin liderliğini yapmış olmasıdır. Bu anti-Aydınlanmacı düşünce, peygamberane bir dilin aksine açık bir dille yazan Ksenophanes'i yüzeysellik ile itham etmiştir.¹⁸ Tüm bu tartışmalara karşın Ksenophanes, tüm fragmanları olmasa da kayda değer sayıda fragmanı günümüze kadar ulaşan ilk Yunan filozofudur. Bu nedenle Ksenophanes'in tanrı anlayışını ortaya koymak için birincil kaynaklığı yine Ksenophanes'in fragmanları oluşturacaktır.

Diels ve Kranz, Ksenophanes'in şiirlerini; elegialar (B1-9), satirik şiirler (B10-22), ve "Doğa Üzerine" şiirler (B23-41) olmak üzere üç bölüme ayırmıştır.¹⁹ Ksenophanes'in daha sonraları "siloi" adıyla anılan satirik fragmanlarının hedefinde Yunanlıların iki büyük ozanı Homeros ve Hesiodos bulunmaktadır. Ünlü tarihçi Heredotos, bu iki ozanın önemini "Yunanlılar için tanrıların soyunu oluşturdular,

¹⁵ Ksenophanes'in felsefi ehliyeti ile ilgili tartışmalarla bağlantılı olarak nasıl bir yaşam sürdüğü konusu da gündeme gelmiştir. Eduard Zeller, aristokratik bir aileden gelmediğini belirttiği Ksenophanes'i, geçimini sağlamak için kralı eğlendirmek zorunda olan bir rapsod olarak tasvir etmiştir. *Outlines of the History of Greek Philosophy*, revised by Wilhelm Nestle, translated by L. R. Palmer, New York, Dover Publications, 1980, p. 41. Bu konuda Eduard Zeller'in çizdiği rapsod tablosunu takip eden Theodor Gomperz, Diogenes Laertios'un Ksenophanes için söylediği "Ayrıca kendi şiirlerini kendisi okurdu" ifadesinden hareketle Ksenophanes'in, kendi şiirleri ile birlikte Homeros'un şiirlerini de okuduğu sonucuna varmıştır. Buna göre Ksenophanes'i, ikili bir hayat süren, gündüzleri meydanlarda Homeros'u övüp şiirlerini okuyan akşamları ise seçkin meclislerde Homeros'un tanrıları eleştiren bir rapsod olarak resmetmiştir. *The Greek Thinkers: A History of Ancient Philosophy*, Authorized Edition, Volume I, London, John Murray, 1920, p 155. Guthrie, Ksenophanes ile ilgili çizilen bu olumsuz tablonun gerçekçi olmadığını, meclislerde elegik şiir okuyan ozanların dinleyiciler ile eş değer bir konumda olduğunu belirtmiştir. *A History of Greek Philosophy*, p. 364.

¹⁶ Ksenophanes hakkındaki ikincil tanıklıkların güvenilirliğinin tartışmalı olması da bu çeşitliliğin bir başka nedeni olmuştur. Nitekim Aristoteles'e atfedilen *Ksenophanes, Melissos ve Gorgias Üzerine* adlı eserin Ksenophanes'in fragmanları ile çalışması birçok yazar tarafından vurgulanmıştır. Jaeger, İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi, s. 82.

¹⁷ Çağdaşı Herakleitos da Ksenophanes'i eleştiren isimlerden biri olmuştur. Herakleitos, "Çok şey öğrenmek anlayışlı olmayı gerektirmez. Öğretseydi, Hesiodos ile Pythagoras'a ve de Ksenophanes ile Hekataios'a öğretirdi" ifadesiyle sistemleştirilmemiş bilgi anlayışı nedeniyle Ksenophanes'i eleştirmiştir. Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Cengiz Çakmak, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 109.

¹⁸ Karl R. Popper, *The World of Parmenides: Essays on the Presocratic Enlightenment*, edited by Arne F. Petersen, with the assistance of Jørgen Mejer, London and New York, Routledge, 1998, p. 34-35

¹⁹ Hermann Diels, Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin, Weidmann, 1903.

tanrılara isimlerini verdiler, ayrıcalıklarını ve yeteneklerini dağıttılar ve görünüşlerini tarif ettiler.” ifadesiyle vurgulamıştı.²⁰ Homeros ve Hesiodos’un oluşturduğu bu tanrılar sistemi, zamanla Yunan kültürünün kendisi bir diğer ifadeyle din, ahlak ve eğitim yapısının temelini oluşturmuştu. Nitekim Platon, *Politeia* diyalogunda tanrılar hakkında bilenen ne varsa yasalardan ve tanrılarının soyağacını çıkaran ozanlardan geldiğini vurgulamıştı.²¹ Platon’dan yaklaşık bir asır kadar önce Ksenophanes de:

*B10: Herkes, ilk önce Homeros’a göre öğrendiğinden...*²²

ifadesi ile dönemin bu hâkim ideolojisine bir atıfta bulunmuştu. Bu ifadeden hareketle Jaeger, Ksenophanes’in Yunan toplumunda gördüğü yanlışlıkların dayanak noktası olarak bütün Yunanlıların eğitiminden geçtiği bu iki ozanı ve onların tanrı tasavvurlarını gördüğünü belirtir.²³ Daha önce belirtildiği gibi Popper da Ksenophanes’i etiğin kurucusu olarak görmüş ve tıpkı Jaeger gibi çalışmalarındaki ahlaki kaygıya işaret etmiştir. Böylesi bir yorum tamamıyla göz ardı edilemese de bu fragman ve diğer fragmanlar göz önüne alındığında, Ksenophanes’in teolojik araştırmalarının arkasında ahlaki bir motivasyon olduğunu söylemek için elimizde yeterli kanıt bulunmadığı görülmektedir. Platon’da karşımıza çıkan ahlak ve mantık temelli antropomorfizm eleştirisi, Ksenophanes’te tanrı fikrinin mantıksal çıkarımları ile bağlantılı olmuştur.

Yunan tanrıları, ölümsüz olmalarıyla insanlardan net bir biçimde ayrılmış olsalar da hem fiziksel hem de davranış özellikleri açısından insani özelliklere sahiptirler. İnsan formunda resmedilen bu tanrılar hareket edebiliyorlar, yorgun düşebiliyorlar hatta kandırılabilirlerdi. Bu antropomorfik tanrı tasavvurlarının bir sonucu olarak insana özgü zaaf ve kötü özellikler de tanrılara isnat edilmişti. Nitekim Ksenophanes:

B11: Homeros ve Hesiodos, ölümlüler arasında utanç verici ve rezil ne kadar şey varsa; zina, hırsızlık, birbirlerini aldatma tanrılara atfettiler.

ifadesiyle tam da böyle bir yansıtmaya vurgu yapmıştı. Fragman incelendiğinde, Ksenophanes’in insanlar arasında kötü kabul edilen özelliklerin tanrılara yüklenmesinin ahlaki sonuçlarına vurgu yapmadığı, bu yansımanın kendisine işaret ettiği

²⁰ Herodotos, *Histories: Volume I: Books I and II*, translated by A. D. Godley, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1975, II 53, p. 341.

²¹ Plato, *The Republic of Plato*, translated by Allan Bloom, New York, Basic Books, 1991, 365e, p. 42.

²² Ksenophanes’in fragmanlarının numaralandırılmasında Diels & Kranz’ın kullandığı numaralandırmaya uyulmuştur. Fragmanların çevirisi için Burnet’in *Early Greek Philosophy* adlı eseri esas alınmıştır.

²³ Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi*, s. 73.

görülmektedir. Bir diğer ifadeyle bahsedilen olumsuz özelliklerin tanrı fikri ile örtüşmediğine dikkat çekmek istemiştir.

Barnes, Ksenophanes'in fragmanlarından yola çıkarak Ksenophanes'in tanrısıyla ilgili yedi çıkarımda bulunmuştur. Yukarıda bahsedilen fragmandan yola çıkarak Ksenophanes'in tanrısının "ahlaken mükemmel" olduğunu söylemiştir. Barnes'in bu çıkarım için örnek verdiği B11 nolu fragmanın böylesi bir sonuca ulaşmak için yeterli öncülleri sağlamadığı görülmektedir. Bu durumun farkında olan Barnes, ikincil tanıklıların Ksenophanes'in tanrı fikri için sarf ettiği özsel olarak "en iyi" olan ifadelerine başvurmuştur.²⁴ Fakat "ahlaken mükemmel" ve "en iyi" ifadelerinin eş anlamlı olmadıkları göz önünde bulundurulduğunda bahsedilen çıkarımın zorunlu bir çıkarım olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ksenophanes'in tanrılar ile ilgili en temel kaygısının tanrıların antropomorfik temsillerinden kurtulması olduğu ve ahlakın da insanlara özgü bir değer olduğu göz önünde bulundurulduğunda böylesi bir çıkarım, Ksenophanes'in ortaya koyduğu tanrı fikri için zorunlu bir çıkarım olarak görünmemektedir.

Ksenophanes, mitolojik tanrı tasavvurlarının bir hakikat değil, aksine kültürel bağlamın bir ürünü olduğunu, farklı kültür ve coğrafyalarda yaptığı gözlemlere dayanarak göstermeye çalışmıştır. Bu gözlemlere göre antropomorfik tanrılar içinde buldukları kültürün birer yansımasıydı. Bir diğer ifadeyle tanrılarında ortaya çıkan şey aslında insanların kendileri idi:

*B14: Fakat ölümlüler tanrılarının da doğmuş olduklarını zannediyorlar
Ve kendileri gibi kıyafetleri, sesleri ve biçimleri olduklarını...*

*B16: Etiyopyalılar tanrılarının siyah tenli ve basık burunlu,
Trakyalılar ise tanrılarının mavi gözlü ve kızıl saçlı olduklarını söylerler.*

Tek bir tanrının varlığının kabul edildiği bir durumda yukarıdaki gibi farklı tanrı tasavvurları, insanların tanrıyı yorumlamadaki yerelliğine işaret etmektedir. Ksenophanes, tanrı tasavvurlarının üzerindeki bu yerel etkiye daha da vurgu yapmak aynı zamanda da Yunan toplumunda hâkim olan Yunan tanrılarının, barbarların tanrılarından daha üstün olduğu yönündeki anlayışa dolaylı bir gönderme yapmak için şu hipotetik argümanı geliştirmiştir:

B15: Şayet öküzlerin ve atların elleri olsaydı ve insanlar gibi çizip sanat eserleri üretebilselerdi, atlar tanrılarını at şeklinde, öküzler de öküz gibi çizer, kendi şekillerini tanrılarına verirlerdi.

²⁴ Barnes, *The Presocratic Philosophers*, p. 65.

Ksenophanes'in yukarıda bahsedilen fragmanlarından yola çıkarak farklı kültürlerde farklı tanrılar var olduğu ve bu tanrıların eşdeğer tanrılar olduğu sonucuna varmak elbette mümkün değildir. Nitekim farklı kültürlerdeki tanrı tasavvurları ile ilgili yukarıda çizilen izafi tablo, Ksenophanes'in tanrı anlayışı açısından nihai bir durumu değil aksine zihnindeki tanrı fikrini ortaya koymak için gerekli argümantatif başlangıcı ortaya koymaktadır. Bu başlangıçtan sonra takip edilmesi gereken yol ise yerel özellikler içeren dolayısıyla hakikati yansıtmayan bu geleneksel tanrı anlayışlarının yerine daha ileri bir tanrı anlayışının izinin sürülmesidir. İkinci olarak; yukarıdaki ifadeler farklı tanrı tasavvurlarına işaret ederek tanrıların aslında var olmadığı, tanrılarının sadece insan zihninin bir ürünü olduğu ya da tanrılarının varlığı ile ilgili şüphe duyulması gerektiğini varsayan bir iddia da taşımamaktadır. Tanrılarının var olmadığına dair bir düşünce muhtemelen Ksenophanes'in aklından hiç geçmemiştir.²⁵

Farklı kültürlerde karşılaştığı farklı inanışların benzer yerel özellikler taşıması, Ksenophanes'i bu inanışların hiçbirinin doğru olmadığı sonucuna ulaştırmıştı. Bununla birlikte Ksenophanes, Homeros ya da Parmenides gibi "hakikat"ın kendisine bildirildiğini de iddia etmemiştir.²⁶ Böyle bir durumda Ksenophanes'e sorulması gereken soru, bu farklı tanrı tahayyülleri içerisinde içerisinde tanrının bilgisine nasıl ulaşılacağıdır. Bu soruyla bağlantılı olarak Ksenophanes'in tanrı hakkında söylediklerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiğidir. Bu konuda aşağıdaki fragmanı bize bir takım ipuçları vermektedir:

B18: Tanrılar, en başından insanlara her şeyi bildirmediler; fakat arayarak zamanla neyin daha iyi olduğunu öğrenirler.

Hakikate ulaşmada kendisini diğer insanlarla eşit bir mesafede konumlandıran Ksenophanes'in ilahi vahiyden bağımsız, araştırma ve gözleme dayanan ve bu şekilde gelişen epistemolojik bir sürece işaret ettiği görülmektedir.

Tanrılarının nasıl olmaması gerektiği düşüncesiyle yola çıkan Ksenophanes'in nasıl bir tanrı anlayışı ortaya koyduğunu anlaşılmasında aşağıdaki fragman kritik bir rol oynamıştır:

B23: Tek bir tanrı, tanrılar ve insanlar arasında en yücedir; ne biçim ne de düşünce olarak ölümlülere benzer.

Ksenophanes, düşünce ve biçim olarak insani özelliklerden arındırdığı bu tek tanrıyı, tanrılar ve ölümlüler arasında en yüksekte konumlandırmıştı. Bu aynı za-

²⁵ James Warren, *Presocratics*, Stocksfield, Acumen, 2007, p. 42; Barnes, *The Presocratic Philosophers*, p. 74.

²⁶ Ayrıca Bknz. B34: *Tanrılar ve konuştuğum şeyler hakkında kesin bilgiye sahip kimse olmamıştır ya da olmayacaktır [...]*

mandan İyonya düşüncesinin karakteristik özelliği olan her şeyin temel ilkesi (arkhe) ile ilgili araştırmaların dini alandaki tezahürünü oluşturmaktadır. Böylece, Anaksimandros'un 'sınırı olmayan'ın (aperion) aynı zamanda tanrısal (theion) olduğunu söyleyerek geleneksel tanrılara karşı başlattığı sessiz savaşı; Ksenophanes, açıktan ilan eden ilk filozof olmuştur.²⁷

Ksenophanes, yukarıda bir kısmı bahsedilen eleştirel fragmanlarla (B10-16) tanrı fikrini, antropomorfizmin bağlamından kurtararak yeni bir tanrı fikrinin önünü açmıştır. Ksenophanes, Yunan dünyasının yabancı olduğu bu yeni tanrıyı:

B24: O; tüm görme, tüm düşünme ve tüm duymadır.

şeklinde nitelendirmişti. Ksenophanes, tanrıların insan bedeniyle temsil edilmesinden rahatsız olsa da bedensiz bir tanrı fikri ortaya koymamıştır. Yukarıdaki fragman da Ksenophanes'in tanrısının maddi bir varlığının olduğuna işaret etmektedir. Nitekim aksi bir düşünce, maddesiz varlık fikri, o dönem Yunan dünyası için mümkün bir düşünce değildi. Ksenophanes'in günümüze ulaşan fragmanları kapsamında tanrının nasıl bir maddi varlığa sahip olduğu konusunda açık bir ifadeye rastlamasak da ikincil kaynaklar, Ksenophanes'in tanrıyı küresel biçiminde tahayyül ettiğine işaret etmiştir.²⁸

Daha önce de belirtildiği gibi mitolojik tanrılar, insanlar gibi hareket edebiliyorlardı. Böyle bir tasavvur çerçevesinde insanlarla iletişime geçmek isteyen tanrıların Olimpos Dağı'ndan yeryüzüne inmeleri gerekmekteydi. Hatta baş Tanrı olan Zeus'un bile Olimpos Dağı'nı sallaması için başını hareket ettirmesi gerekmekteydi.²⁹ Buna karşın Ksenophanes'in tanrısı; hareket etmenin yakışık almadığı, daha da önemlisi hareket etme ihtiyacı duymayan bir tanrıydı:

B26: O, hep aynı yerde sabit kalır, hiç hareket etmeden, yakışık almaz O'na bir oraya bir buraya gitmek.

B25: Hiç zahmete düşmeden her şeyi sallar zihninin gücüyle.

B25 nolu fragmanda Ksenophanes'in Zeus için kullanılan "sallamak" eylemini kendi tanrısı için de kullanarak bir gönderme yaptığı görülmektedir.³⁰

²⁷ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 73. Miletli filozofların teoloji çalışmaları, kozmoloji ve varlık incelemeleriyle içkin bir halde devam etmiştir. Bu nedenle, bu filozofların Tanrısal Olan'a ilişkin düşüncelerinin kavranabilmesi için felsefelerinin yekpare bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir. Jaeger, *A. g. e.*, s. 20

²⁸ Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, p. 376, Barnes, *The Presocratic Philosophers*, p. 76.

²⁹ *Iliad*, II 1. 528-30

³⁰ Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, p. 374.

Ksenophanes ve diğer Yunan filozoflarının kaynağını akıldan alan teoloji araştırmaları en genel haliyle doğal teoloji olarak adlandırılmıştı. Bu adlandırma, vahyi ilkelerle hareket eden Hıristiyan gelenek içerisinde gelişen doğaüstü teolojiye kıyasla yapılan bir sınıflandırmaydı.³¹ Yukarıdaki fragmanlarıyla Ksenophanes; insana özgü form, davranış, hareket gibi mitolojik tanrı özelliklerinin olumsuzlamasından yola çıkarak kendi tanrı fikrini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu nedenle, Ksenophanes'in doğal teolojisi kimi yazarlar tarafından daha spesifik bir ifadeyle negatif teoloji olarak adlandırılmıştır.³² Ksenophanes'in teolojisini, negatif teoloji olarak adlandırmak tamamıyla yanlış olmamakla birlikte yetersiz bir tanımlama olacaktır. Nitekim negatif teoloji, tanrının ne olduğundan ziyade ne olmadığı ile ilgilenmektedir. Buna göre, tanrı hakkındaki ifadeler olumsuzlama içeren ifadelerdir. Ksenophanes, yukarıda belirtildiği gibi tanrıların ne/nasıl olmaması gerektiğini belirten ifadelerle birlikte tanrı hakkında olumlu ifadeler içeren açıklamalarda da bulunmuştur. Ksenophanes'in geleneksel tanrı tahayyüllerinin olumsuzlamasıyla (B10-16) ortaya koymaya başladığı yeni tanrı fikri, "tüm görme, tüm duyma ve tüm düşünme" ve "tek bir tanrı" gibi ifadelerin bulunduğu fragmanlarla (B23-26) pozitif teoloji olarak adlandırabilecek bir yaklaşımla gelişmeye devam etmiştir.

Ksenophanes, yukarıda belirtilen ifadelerle antropomorfik tanrı anlayışından kısmı bir tektanrı anlayışı giden düşüncenin yolunu açmıştır. Ksenophanes'in Elea Okulu ile ilişkilendirilmesinin nedeni de bu "tek tanrı" ile ilgili düşünceleri olmuştur. Ksenophanes'in hareketsiz "tek tanrı"sı, Parmenides'in hareketsiz "varlık"ı ile ilişkilendirilmiştir. Nitekim Platon, *Sofist* adlı diyalogunda Ksenophanes'i, her şeyin "bir" olduğunu söyleyen Elea okulunun ilk temsilcilerinden biri olarak sunmuştur.³³ Bu konuda Platon'un görüşlerini takip eden Aristoteles de, Ksenophanes'in Elea okulunun ilk temsilcisi olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Aristoteles, onun; "bir" olanın doğasına dair düşüncelerinin ne Parmenides'inki gibi formel ne de Melissos'unki gibi maddi bir dayanağının olmadığını, bunun, Ksenophanes'in bütün gökyüzünü temaşa ederek ulaştığı bir sonuç olduğunu ifade etmiştir.³⁴

Dünyayı gözlemleyerek ulaştığı bu "tek tanrı" fikri, elbette Ksenophanes'in tektanrı bir iddia taşıdığı yönünde yorumları beraberinde getirmişti. Wilomowitz, Ksenophanes'i "yeryüzünün gelmiş geçmiş tek gerçek monoteizm savunucusu" ola-

³¹ Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi*, 16.

³² Murray Miles, *Inroads: Paths in Ancient and Modern Western Philosophy*, Toronto, University of Toronto Press, 2003, p. 80. D. Stephen Long, *Speaking of God: Theology, Language and Truth*, Grand Rapids MI, Wm. B. Eerdmans Publishing, 2009, p. 48. C. C. W. Taylor, *From the Beginning to Plato: Routledge History of Philosophy Volume 1*, London, Routledge, 2003, p. 61.

³³ Plato, *Sophist, Plato: Complete Works*, Ed. John M. Cooper, Indianapolis, Hackett, 1997, 242d 5, p. 263. Burnet, Platon'un, *Theaetetus* diyalogunda Heraklitosçu geleneğin kurucuları olarak Homeros ve Epikharos'u göstermesini referans alarak Platon'un Ksenophanes ilgili yukarıdaki ifadelerini eleştirmiştir. Burnet, *Early Greek Philosophy*, p. 84.

³⁴ Aristotle, *The Metaphysics*, A5 986b18.

rak nitelerken, Barnes, Aristoteles'in aksine, onun *a priori* bir tektanrıcı olarak tamamıyla mantıksal bir zeminde tartışarak çoktanrılı düşünceye karşı çıktığını iddia etmiştir.³⁵ Daha önce de belirtildiği gibi Ksenophanes'in ifadeleri kısmı bir tektanrıcı düşünceye işaret etmektedir. Fakat anakronik bir hataya düşmemek için tektanrıcılık ile ne ifade edilmek istendiğine dikkat edilmesi gerekmektedir. Tektanrıcılık, en genel haliyle tek bir tanrının varlığının kabul edildiği inanç sistemi olarak kabul görse de tektanrıcılık denilince akla ilk gelen dinler Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinleri olmaktadır. Bu dinlerin en karakteristik özellikleri olan yoktan var eden, kadir-i mutlak gibi tanrı çağrışımları, o dönem Yunan dünyasının yabancı olduğu kavramlardı. Bu nedenle Ksenophanes'in tanrı anlayışını böylesi bir tektanrıcı yaklaşımla açıklamak anakronik bir hataya neden olmaktadır.³⁶ Bununla birlikte, Ksenophanes'in eleştirel fragmanları mitolojik tanrıların olumsuz ve insani tasvirleri üzerine yoğunlaşırken, tanrıların çokluğu üzerine net bir eleştiri sunmadığı görülmektedir.

Yukarıda bahsedilen 23. fragman, Ksenophanes'in tanrı anlayışı açısından önem taşıyan tartışmalı bir fragmandır. Fragmanın hemen başındaki "tek bir tanrı" ifadesini çoğul "tanrılar" ifadesinin takip ettiği görülmektedir. Literatürde "polar ifade" olarak adlandırılan bu kullanım, çoğul "tanrılar" ifadesi ile "tek bir tanrı" ifadesinin birlikte kullanılması, Ksenophanes'in tanrı anlayışını açıklama konusunda bir takım zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu fragmandan yola çıkarak kimi yazarlar Ksenophanes'i tektanrıcı olarak yorumlarken kimi yazarlar da çoktanrıcı olarak yorumlamıştır. Ksenophanes'in tektanrıcı olduğunu savunan isimlerden olan Barnes, tartışmalı fragmanı aşağıdaki gibi çevirmiştir:

*B23: Tek bir tanrı vardır; (tanım gereği) bir tanrı, insan ya da tanrı başka herhangi bir şeyden daha yüce olduğundan.*³⁷

Barnes, B23. nolu fragmanı yukarıdaki gibi ifade ederek çelişkili ifadelerin önüne geçmek istemiştir. Nitekim fragman bu haliyle açık bir şekilde tek bir tanrıya işaret etmektedir. Fakat fragman bu çevirisiyle kabul edilse bile Ksenophanes'in tektanrıcı bir iddia taşıdığını kanıtlamak için yeterli olmamaktadır. Ksenophanes eleştirel fragmanlarının haricinde B18 ve B34 nolu fragmanlarında da çoğul tanrılar ifadesini kullandığı görülmektedir. Barnes bu kullanımlar için herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Bununla birlikte, Guthrie'nin "şaşırtan tedbirsizlik" olarak adlandırdığı bu kullanım, tektanrıcı düşünceyi savunan ve bu düşüncenin kabul görmesini bekleyen bir yazar tarafından kullanılabilir bir üslup olarak görülmektedir.³⁸

³⁵ Burnet, *Early Greek Philosophy*, p. 85. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, p. 92.

³⁶ Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, p. 375.

³⁷ Barnes, *The Presocratic Philosophers*, p.71.

³⁸ Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, p. 375.

B23 nolu fragmanda bahsedilen çoğul “tanrılar” ifadesi, Ksenophanes’in tektanrıci bir yaklaşımdan ziyade çoktanrılı bir düşünceyi savunduğu tartışmalarını da gündeme getirmiştir. Bu tartışmalara göre Ksenophanes, dönemim hâkim dinsel yapısını oluşturan çoktanrılı düşünceyi devam ettirmiş ya da henoteizmi³⁹ savunmuştur.⁴⁰ Nitekim her tanrı ve tanrıçanın belirli özellik ve sorumlulukları taşıdığı hiyerarşik çoktanrılı düşüncede Zeus’un baş tanrı olarak en güçlü konumunda olması, Ksenophanes’in fragmanında ifade etmeye çalıştığı yapı ile uyumlu gibi görünmektedir. Bununla birlikte Ksenophanes’in birçok fragmanında çoğul “tanrılar” ifadelerini kullandığı görülmektedir. Bu iddialara karşın ilk olarak B23 nolu fragmanın girişindeki polar ifadenin (aynı ifade içerisinde hem tanrı hem de tanrılar ifadesinin kullanılması) tektanrıci bir düşünce için yeterli kanıt sunmadığı gibi çoktanrılı düşünce için de tek başına bir dayanak noktası oluşturmadığı belirtilmelidir. İkinci olarak eleştirel şiirlerde kullanılan “tanrılar” ifadelerinin şiirlerin konusunu oluşturan çoktanrılı yapı göz önünde bulundurulduğunda olağan bir kullanım şekli olduğu belirtilmelidir. Bu nedenle de bu fragmanlarda kullanılan “tanrılar” ifadeleri, Ksenophanes’in çoktanrılı düşünceyi devam ettirdiği iddiaları için yeterli bir kanıt sunmamaktadır. Bununla birlikte Ksenophanes’in yeni bir tanrı fikri sunmaya çalıştığı diğer fragmanlarında kimi zaman “tanrı” (B23/38) kimi zaman da “tanrılar” (B18/34) ifadesini kullandığı görülmektedir. Bu konuda net bir tavır sergilememesi, Ksenophanes’in tektanrıci ya da çoktanrıci bir tanrı anlayışı kaygısını taşımadığını göstermektedir.⁴¹

Yukarıdaki açıklamalar kapsamında Ksenophanes’in tanrı fikri için tektanrıci ve çoktanrıci açıklamaların yeterli olmadığı görülmektedir. Bu noktada “o; tüm görme, tüm düşünme ve tüm duymadır” fragmanından hareketle Ksenophanes’in tanrı anlayışını açıklamak için tümtanrıci bir yaklaşıma başvurulmaktadır. Burnet, Aristoteles’in, Ksenophanes için söylediği “o, bakışlarını maddi evrenin bütünü üzerinde gezdirerek, ‘bir olan’ın, tanrı olduğunu söylemektedir.” ifadesinden hareketle bu “bir olan tanrının evren olduğunu söylemiştir. Burnet’e göre Ksenophanes’in “tek tanrı” ile demek istediği şey “evrenden başka tanrı yoktur” olmuştur.⁴² Ksenophanes’in tümtanrıci bir tavır sergilediğini savunan bir diğer isim olan Guthrie bu iddiasını desteklemek için iki noktaya vurgu yapmıştır. Buna göre evrenin, değişmez ve yaratılmamış olma özellikleri ile Ksenophanes’in tanrısının hareketsiz, bu noktadan hareketle değişmez olma (B26) ve doğmamış olma (B14) özellikleri arasında benzerlik bulunmaktadır.⁴³

³⁹ Başka tanrıların varlığını inkâr etmeden tek bir tanrıya inanılan ya da ibadet edilen tektanrıcilik ve çoktanrıcilik özelliklerini barındıran inanç sistemi.

⁴⁰ Burnet, *Early Greek Philosophy*, p. 85. Warren, *Presocratics*, p. 48.

⁴¹ Kirk, Raven, *The Presocratic Philosophers*, p.170.

⁴² Burnet, *Early Greek Philosophy*, p. 85.

⁴³ Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, p. 381.

Ksenophanes'in tanrı ile evreni özdeşleştirdiği düşüncesi bazı soruları beraberinde getirmiştir. İlk olarak, küresel buna bağlı olarak sınırlı kabul edilen tanrının, B28 nolu fragman bağlamında sınırsız olarak ifade edilen evren ile özdeşliği nasıl mümkün olacaktır? Guthrie, bu noktada fragmanda kullanılan *aperion* ifadesinin zorunlu olarak "sınırsızlık" anlamına gelmediğini vurgulayarak yukarıda bahsedilen durumun bir sorun olmadığını ifade etmiştir. Ksenophanes'in tümtanrıca tanrı tasavvuruna sahip olduğu yönündeki iddialara bir itiraz da "hareket" konusu bağlamında gelmiştir. Ksenophanes B25 nolu fragmanda evrenin hareket ettiğini ima etmiştir. Buna göre hareketsiz bir tanrının hareket eden bir evren ile özdeş olması mümkün değildir. Guthrie'nin bu konuda "hareket" (kinesis) sözcüğünün zaman içinde genişleyen kullanım alanına dikkat çekmiştir. Hareket kavramı, Aristoteles ile birlikte yer değiştirme, niteliksel değişme, niceliksel değişme, oluş ve yok oluş gibi farklı hareket türleri ile incelenen bir alan haline almıştır. Fakat hareket kavramının böylesine kapsamlı bir ayrımı, Ksenophanes hatta Parmenides zamanında mevcut bir kullanım değildi. O dönemde teknik bir kullanıma sahip olmayan hareket en popüler anlamıyla lokal yer değiştirme anlamına geliyordu. Bu da evrenin üzerindeki canlı ya da cansız varlıkların hareketine işaret etse bile evrenin yer değiştirmesi ya da değişmesi anlamına gelmediğini göstermektedir. Böylelikle hareket bağlamında tanrı ve evrenin özdeşliğindeki sorun ortadan kalmaktadır.⁴⁴

Daha önce belirtildiği gibi Ksenophanes, Miletli filozofların entelektüel anlamda halefi konumundaydı. Bu bağı sağlayan en temel ortaklıklardan biri Miletli filozofların ve Ksenophanes'in hakikat araştırmalarını mitolojik dünya tasavvurundan bağımsız olarak devam ettirmeleri olmuştur. Miletli filozofları, döneminin diğer okullardan özgün kılan şey hocalarının ya da geleneğin öğretilerini tekrar etmekten ziyade bu öğretileri eleştirerek kendi felsefelerini geliştirmeleri olmuştur. Thales ile başlayan bu gelenek Anaksimandros ve Anaksimenes ile devam ederek Ksenophanes'e kadar ulaşmıştır.⁴⁵ Bu anlamda Ksenophanes, Miletli öncüllerinin rasyonellik ve evrensellik vurgusunu teoloji alanına taşıyan isim olmuştur.

Yukarıda bahsedilen benzerlikle birlikte Ksenophanes'in birincil araştırma alanlarını, Miletli filozofların spekülatif doğa araştırmalarından ziyade teoloji ve epistemoloji konuları oluşturmuştur. Buna karşın daha önce de belirtildiği gibi Ksenophanes'in doğa filozoflarıyla değerlendirilmesi geleneğinden hareketle bazı fragmanları, Miletli filozofların doğa çalışmaları şeklinde yorumlanmıştır:

B29: Meydana gelen ve gelişen her şey toprak ve sudur.

B27: Her şey topraktan gelir ve her şey en sonunda toprak olur.

⁴⁴ Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, pp. 381-382.

⁴⁵ Popper, *The World of Parmenides*, p. 36.

B29 nolu fragman kimi düşünürler tarafından doğa filozofları bağlamında temel bir ilkeye işaret eden bir ifade olarak yorumlanmıştır. Fakat fragman, evrenin nasıl meydana geldiği konusunda bir açıklama sunsa da evrenin işleyişi konusunda bir izahat getirmemektedir. Bir diğer ifadeyle fragman, evreninin nasıl meydana geldiği ve işlediği konusunda doğa filozoflarının sunduğu içeriğe sahip değildir. B27 nolu fragman ise doğa filozoflarının evreni açıklamadaki yaklaşımından uzak, günlük dili temsil eden bir ifade olarak görünmektedir.⁴⁶ Bununla birlikte bu fragmanların doğa filozoflarının evreni açıklamadaki yaklaşımlarına benzememesi Ksenophanes'in doğa filozofları tarzında bir düşünür olmadığından öte bir anlam taşımamaktadır.

Aristoteles, Ksenophanes'in teoloji çalışmalarını bütün gökyüzünü temaşa ederek ulaştığı bir sonuç olarak sunmuştu. Ksenophanes'i "tam anlamıyla bir teolog" olarak ele almasına rağmen Jaeger de Aristoteles çizgisinden devam ederek Ksenophanes'i evren karşısında huşu dolan ve bu hislerle tanrılar hakkında konuşan bir isim olarak resmetmiştir.⁴⁷ Böylesine bir tablo tamamıyla göz ardı edilebilecek bir durum olmamakla birlikte sınırlı bir Ksenophanes portresi ortaya koymaktadır. Yukarıda da ortaya koymaya çalışıldığı gibi Ksenophanes'in teolojik çalışmaları sadece mistik bir yaklaşımdan daha ötesini oluşturmaktadır. Nitekim B26. fragmandaki "uygun olma ya da olmama" (epiprepei) ifadesi sadece estetik anlamda kullanılmaktan ziyade Ksenophanes için bir çeşit akıl yürütme yöntemini oluşturmaktadır. Buna göre Ksenophanes'te karşımıza çıkan "uygun olmama" ifadesi "mantıksal olarak mümkün değil" ifadesinin eski ve şiirsel bir kullanımını oluşturmaktadır.⁴⁸ Bununla birlikte Ksenophanes, ezeli-ebedi, hareket, değişim gibi kavramlardan hareketle antropomorfizmden uzak tümtanrıca yeni bir tanrı fikri ortaya atarak tanrı fikrinin felsefi gelenek içinde değerlendirilmesinin önünü açmıştır.

Aristoteles, evreni birtakım ilkelerle anlamaya çalışan ve bunu yaparken de argümanlar sunan doğa filozoflarıyla (phusiologoi) bu açıklamaları mitoloji ile yapan teologları (theologoi) net biçimde birbirinden ayırmıştır.⁴⁹ Bu bağlamda Ksenophanes, Aristoteles'in kullandığı anlamda bir teolog olmayıp tanrılar ve doğaları hakkında akıl yürüten bir teolog olarak karşımızda durmaktadır.

⁴⁶ Robin Waterfield, *The First Philosophers: The Presocratics and Sophists*, New York, Oxford University Press, 2000, p. 23-24.

⁴⁷ Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarının Tanrı Düşüncesi*, s. 80.

⁴⁸ Barnes, *The Presocratic Philosophers*, p. 65

⁴⁹ Aristotle, *The Metaphysics*, 1000a9-20.

Kaynakça

- Aristotle (2004), *The Metaphysics*, trans. Hugh Lawson-Tancred, London: Penguin Books.
- Barnes, Jonathen (1982), *The Presocratic Philosophers*, New York: Routledge.
- Burnet, John (1920), *Early Greek Philosophy*, London: A&C Black.
- _____ (1928), *Greek Philosophy Thales to Plato*, London: MacMillan,
- Cherniss, Harold F. (1951), "The Characteristics and Effects of Presocratic Philosophy", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 12, No. 3, pp. 319-345.
- Diels, Hermann; Kranz, Walther (1903), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin: Weidmann.
- Gomperz, Theodor (1920), *The Greek Thinkers: A History of Ancient Philosophy Authorized Edition*, Volume I, London: John Murray.
- Guthrie, W.K.C. (1962) *A History of Greek Philosophy*, Volume I, New York: Cambridge University Press.
- Herakleitos (2005), *Fragmanlar*, çev. Cengiz Çakmak, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Heredotos (1975), *Histories: Volume I: Books I and II*, translated by A. D. Godley, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Jaeger, Werner, (2011) İlk Yunan Filozoflarının Tanrı düşüncesi, çev. Güneş Ayas, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Kirk, G. S., Raven, J. E. (1957), *The Presocratic Philosophers*, New York: Cambridge University Press.
- Leartios, Diogenes (2013), Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, çev. Candan Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Long, D. Stephen (2009), *Speaking of God: Theology, Language and Truth*, Grand Rapids MI, Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Mckirahan, Richard D. (1994), *Philosophy Before Socrates: An Introduction with Texts and Commentary*, Indianapolis: Hackett Pub.
- Miles, Murray (2003), *Inroads: Paths in Ancient and Modern Western Philosophy*, Toronto: University of Toronto Press.
- Plato (1991), *The Republic of Plato*, translated by Allan Bloom, New York: Basic Books.
- Plato (1997), *Plato: Complete Works*, Ed. John M. Cooper, Indianapolis, Hackett.
- Popper, Karl R. Popper (1998), *The World of Parmenides: Essays on the Presocratic Enlightenment*, edited by Arne F. Petersen, with the assistance of Jørgen Mejer, London and New York: Routledge.
- Taylor, C. C. W. (2003), *From the Beginning to Plato: Routledge History of Philosophy*, Volume 1, London: Routledge.
- Warren, James (2007), *Presocratics*, Stocksfield: Acumen.
- Waterfield, Robin (2000), *The First Philosophers: The Presocratics and Sophists*, New York: Oxford University Press.
- Zeller, Eduard (1980), *Outlines of the History of Greek Philosophy*, revised by Wilhelm Nestle, translated by L. R. Palmer, New York: Dover Publications.